

Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf -Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme-
‘Al-Kashaf’ in the Tradition of Tafsir -An Examination of Its Commentaries
and Annotations-

Arş. Gör. Yusuf Memük

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İstanbul/Türkiye
yusuf.memuk@marmara.edu.tr

Marmara University Faculty of Theology
İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0002-0959-6344

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Kitap Tanıtımı Book Review
Geliş Tarihi Received	18 Eylül September 2022
Kabul Tarihi Accepted	11 Kasım November 2022
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Cilt Volume	39
Sayı Issue	39
Sayfa Pages	173-178

Atıf | Cite as

Yusuf Memük, “Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf -Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme-”.
Usul İslam Araştırmaları Dergisi 39/39 (Haziran 2023), 173-178.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yusuf Memük).

Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme

‘Al-Kashaf’ in the Tradition of Tafsir -An Examination of Its Commentaries and Annotations-

Mesut Kaya, (İstanbul: İFAV, 2019), 254 sayfa.

ISBN 978-975-548-477-8

Edebiyat ve belagat ilimlerinin merkeze alındığı tefsirler arasında eşsiz konuma sahip Zemahşeri'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsiri, tefsir tarihi içerisinde “Keşşaf Tarihi” denilebilecek kadar güçlü bir gelenek inşa etmiştir. Yazar bu çalışmasıyla tarihsel seyri takip etme imkanı vermek üzere literatürü sistematik bir tarzda sunmayı hedeflemiştir. Fakat yazarın asıl amacı, “telif edildiği dönemden itibaren *el-Keşşâf* tefsiri esas alınarak yazılan çalışmaların tarihsel gelişim sürecini, tefsir tarihi içindeki seyrini takip etmek, çalışmaların içerikleri hakkında kısaca bilgi verip birbirleriyle ilişkilerini tespit etmeye çalışmak”tır.¹

Eser, giriş dahil toplam beş ana bölümden oluşmaktadır. “Kurucu Bir Metin/Ana Kaynak: Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*’ı” başlıklı giriş bölümünde, Mutezile'nin Kur'an tefsirindeki iki temel dayanağı olan, aynı zamanda dirayet yönteminin de dayanakları olan, dile ve akla önem vermekle esasen Kur'an'daki sıfat ayetlerini tevil etmek gibi amaçlarına dair özet bilgiler verilerek konu çeşitli örneklerle somutlaştırılmaktadır.²

İlk dönem Mutezilileri Kur'an'ın ayetleri üzerinde fitne amaçlı tevillerde bulunan inkarcı gruplarla mücadele etmek üzere daha ziyade Müteşabih ayetlerin tefsirine öncelik vererek bu alanda kitap telif etmişlerdir. IV. asırda ise Ebû Alî el-Cübbâî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi, Ebu Müslim el-İsfehânî ve Rummânî gibi alimlerle en verimli dönemini yaşayan Mutezile Kâdî Abdülcebbar, Şerîf el-Mürtezâ, el-Hakim el-Cüşemî gibi alimlerle V. asırda bu süreci devam ettirmiştir. Nihayet Zemahşeri'nin yaşadığı VI. asra devasa bir tefsir külliyatı ulaşmıştır. Zemahşeri'nin tefsirine kaynaklık etmek bakımından Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an*,

¹ Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf -Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: İFAV, 2019), 9-11.

² Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 15-16.

Rummânî'nin *el-Câmi' li-ilmî'l-Kur'an* ve Cürçânî'nin *Delâilü'l-İ'caz* adlı eserleri oldukça önemlidir. Neticede İslami ilimlerde ulaşılan olgunluk ve kurucu metinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte artık *el-Keşşâf* gibi bir tefsirin yazılabilmesi için uygun ilmi bir zemin oluşmuştur.³

Kur'an'ın beyanı/belâği icazını en iyi şekilde açıklayan eşsiz bir tefsir olduğu ve müellifi tarafından pek çok yerinde mutezile mezhebini desteklemek amacıyla ayetlerin te'vil edildiği şeklinde *el-Keşşâf*'ın iki temel özelliği dile getirilerek, *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerinin temel merkezinin bu iki özellik olduğu ifade edilir. Buna göre şerh ve haşiyeler *el-Keşşâf*'ın Kur'an'ın beyan, meani ve bedî inceliklerini izah biçimlerini keşfetmek ve müellifin itizali görüşlerini tespit edip tefsiri bu görüşlerden tecrit etmek odaklı çalışmalardır.⁴

Müellifin doğum yeri olan Hârizm bölgesinde Mutezililiğin canlı oluşunun bir dizi siyasi arka planından, Zemahşerî'nin ilmî yönü ve mezhebî tutumundan bahsedilerek bizatihi *el-Keşşâf* mukaddimesinde eserin telif sebebinin anlatıldığı satırların okuması yapılır; sonra da Zemahşerî'nin i'tizâlî tevillerine *el-Keşşâf* tan örnekler verilir.⁵

Giriş bölümünün sonunda “Etkiler ve Tepkiler Arasında Keşşâf Tefsirinin Serencamı” başlığı altında önce *el-Keşşâf*'ın Sünni Tefsir Paradigmasına Etkileri ‘müstakil tefsirler’, ‘şerh-haşiye türü eserler’ ve ‘medrese müfredatları’ olmak üzere üç ayrı noktadan incelenmiştir. Yazar Herevî, Süyûtî, Tilimsânî, İbn Âşûr'dan *el-Keşşâf*'ın etki boyutuna dair bazı nakiller yaptıktan sonra sünnî tefsir üzerindeki etki boyutuna örnek olarak -Zemahşerî'nin görüşlerine daha çok nahiv, i'rab, beyân ve meânî ilimleriyle alakalı olarak başvuran- F. Râzî'nin, *-el-Keşşâf*'ın orijinal tahkik ve tahrîrinin ürünü olan- Beyzâvî'nin, sonrasında da Neseî ve Ebussuud Efendinin müstakil tefsirlerini getirmektedir. *El-Keşşâf*'ın sonraki alimler üzerindeki etki boyutunu gösteren şerh ve haşiyelere örnek olarak da XIII. yüzyılda Tîbî, Çarperdî, Kazvîni, Fâdıl el-Yemenî, Kutbuddin Râzî, Bâbertî ve Taftâzânî'nin; IX. yüzyılda Seyyid Şerif Cürçani, Fîrûzâbâdî, İbn Hacer el-Askalânî'nin; daha sonraki dönemlerde de Abdülkerim b. Abdülcebbâr, Musannifek, Tûsî, Hasan Çelebi Fenârî, Muhyiddin Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve Taşköprizâde'nin şerh-haşiye türü eserlerini getirmektedir. *El-Keşşâf*'ın nahiv

³ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 20-25.

⁴ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 25-26.

⁵ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 25-32.

ve belagat ilimlerini esas almasının da etkisiyle medrese müfredatında okutulan temel kitaplar arasında yer alması eserin sünnî dünyadaki etkisini ortaya koymaktadır. Tabakât ve rical kitaplarından hareketle talebesine *el-Keşşâf* okutan hocalardan yahut hocasından *el-Keşşâf* okuyan talebelerden uzun uzun örnekler verilir. “Selefi Kanadın Keşşâf Karşıtlığı” adlı ikinci başlıkta ise i‘tizalî fikirler içermesine rağmen ilim ehli nezdinde çokça kabul görmesine çeşitli olumsuz tepkiler veren İbn Teymiyye, Bulkînî, Zehebî ve İbn Haldun’un, daha mutedil bir değerlendirme yapan İbn Hacer’in, önceden karşıtken sonradan olumlu tepkiler veren Suyûtî’nin görüşlerine yer verilmektedir. Neticede zamanla *el-Keşşâf*’ı okumanın haram olup olmadığı dahi tartışılmasına rağmen Ehlisünnet nezdinde bunun bir kıymeti olmamış ve medreselerde okutulmaya devam etmiştir.⁶

“Kurucu Metinleri Anlama ve Yorumlama Faaliyeti: Şerh ve Haşiyeye Yazıcılığı” başlıklı birinci bölümde yazar Ahfeş’ten Cürçânî’ye kadarki şerh ve haşiyelere temas ederek İslam telif geleneği içinde gelişen şerhçilik faaliyetlerini dört döneme ayırmaktadır: Birinci dönem, Sibeveyh’in *el-Kitâb*’ı ve İbnü’s-Serrâc’ın *Usûl*’ü gibi daha çok Arap gramerine dair eserlerin şerh edildiği bir dönemdir. İkinci dönem, Ebû Hanîfe’nin *el-Fıkhu’l-Ekber*’i ve Mâturîdî’nin *Te’vilâtü’l-Kur’ân*’ı gibi daha çok beşinci ve altıncı asırlarda tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi İslami ilimlere dair yazılmış olan eserlerin şerh edildiği bir dönemdir. Üçüncü dönem, dini ilimlerin hemen her alanındaki kurucu metinler üzerine yazılan şerhlere rastlanan, daha sonra üzerine sistematik şerhler yazılacak olan muhtasarların yazıldığı bir kemal dönemidir. Bu dönemde Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı ve Beyzâvî’nin *Envârü’t-Tenzil*’i Tefsir’de üzerine çok sayıda şerh ve haşiyelerin yazıldığı eserler olmuşlardır. Şerh ve haşiyeye türü çalışmalar Teftâzânî ve Cürçânî ile zirveye çıkmış, onların yazdıkları şerh ve haşiyeler onlardan bağımsız düşünülemediği ve sonraki çalışmalara esas teşkil etmeleri bakımından ana metinlerin şöhretini aşmışlardır. Dördüncü dönem ise IX. yüzyıl ve sonrasında özellikle Teftâzânî ve Cürçânî’nin eserleri gibi bir önceki dönemde telif edilmiş şerh ve haşiyeler üzerine ikinci ve üçüncü dereceden şerh ve haşiyeye çalışmalarının yapıldığı ve daha çok muhâkeme yönteminin işletildiği bir dönem olmuştur.⁷

⁶ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 38-47.

⁷ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 51-55.

“Şerh ve Haşiyeye Yazıcılığını Doğuran Etkenler” adlı ikinci başlıkta kitap telif etmenin maksatlarını yedi başlıkta toplayan İbn Haldûn’un ve Zerkeşî’nin şerhlere neden ihtiyaç duyulduğunu açıkladığı görüşlerine yer verilmektedir. Sonra da hıfzı kolaylaştırmak üzere ilmî eserlerin özetlenmesinin medrese eğitim sisteminin zorunlu kıldığı bir ihtiyaç oluşundan bahsedilir. Medreselerin formel karakterine uygun olarak “nazar” ve “istidlal” yöntemini merkeze alan *el-Keşşâf* tefsirinde de beyan ve nazara yönelik bir şüphe ve itiraz varsa bunların cevaplanması ve yazarın temel yargısının etrafında ortaya çıkabilecek muhtemel soru, eleştiri ve tenkitlere karşı diyalog yönteminin kullanılmasıyla medreselerde asırlar boyu tercih edilen bir metin olduğu ifade edilir.⁸

Üçüncü başlıkta ise “Şerh ve Hâşiyeye Niçin Yazılır?” sorusuna “İzah, Tahkik ve Ta’lil”, ”Tahlil ve Tenkit” ve “Muhakeme ve Mukayese” olmak üzere üç ayrı zaviyeden yaklaşılarak özetle şerh-haşiyeye türü eserlerin sebab-i telifleri betimlenmektedir. Yazar, *el-Keşşâf* üzerine yapılan çalışmaları “Tîbî’ye kadar olan dönem”, “Tîbî ile başlayan dönem” ve “Cürcânî sonrası dönem” şeklinde üç döneme ayırmakta ve bunları kitabın geri kalan bölümlerinde işlemektedir.⁹

“Tabersî’den Sekûnî’ye: Keşşâf Çalışmalarının Erken Dönemi” başlıklı ikinci bölümde evvela yüzyıllık dilimlerde işlenen tabakat-teracim kitaplarında yakalanan bütüncül bakış açısının çağdaş dönemde henüz tam olarak elde edilemediği, hicrî yüzyıllara göre alimlerin doğdukları yer, tahsil hayatları, hocaları, öğrencileri, okudukları ve telif ettikleri eserler, görüştükları alimler gibi bilimsel faaliyetlerine dair ulema topografyaların henüz oluşturulamadığı, tabakât-terâcim kitaplarındaki yığınla bilginin ise yeterince işlenmediği anlatılmakta ve bir dönemin ilmi yönelişlerini hakkıyla tespit edebilmek için tabakât kitaplarındaki bakış açısını yakalamak gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰

el-Keşşâf üzerine yapılan ilk çalışmanın Zemahşerî ile aynı asırda yaşayan Tabersî’nin *el-Kâfi’s-Şâf min Kitâbi’l-Keşşâf* adlı eseri olduğu belirtilir. Buna göre Şii alimlerden olan Tabersî’nin üç tefsirinden biri olan ve *el-Keşşâf*’ın ihtisarı olan bu eserini Mutezile-Şiî yakınlaşmasının olduğu bir dönemde yazmıştır. Ukberî ve Şemseddin b. Ebû Bekir’e nispet edilen şerhlerin ise esasen kendilerine ait olmadığı ifade edildikten sonra Kutbeddin el-Fâlî’nin *et-Takrib*,

⁸ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 56-60.

⁹ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 63-65.

¹⁰ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 69-70.

İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf*, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı eserler hakkında kısa bilgiler sunulmuştur.¹¹

“Tîbî'den Teftâzânî'ye: Sistemik Şerhler Dönemi” başlıklı üçüncü bölümünde ise bu dönemde yapılan tam, sistemli, kapsamlı ve derinlikli şerh ve haşiyelerin kaleme alınmasıyla *el-Keşşâf* çalışmalarının zirveye çıktığına ve daha sonraki çalışmaların hep bu çalışmalar etrafında şekil aldığına dikkat çekilmektedir. Kurucu metni anlamaya odaklanan bu eserlerin içeriğini ise dilbilimsel tahliller, belagat tartışmaları, tefsir, kelim ve fıkıh usulü konuları oluşturmuştur. Yaklaşık bir asırlık dönemi ihtiva eden h. 8-9. asırda yaşayan Tîbî, Ebû Hayyân, Kazvîni, Çarperdi, Yemenî, Sübkî, İcî, İbn Hişâm, Zeylâi, Kutbeddin er-Râzî, Bâbertî, Kirmânî, Aksarâyî, Teftâzânî, Bulkîni, S.Ş.Cürcânî ve Fîrûzâbâdî gibi şarihlerin şerh-haşiye türü eserleri hakkında tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir.¹²

“Teftâzânî ve Cürcânî'nin İzinde: Osmanlı Dönemi Keşşâf Çalışmaları” başlıklı dördüncü bölümde ise öncelikle Osmanlı dönemi tefsir geleneğinde takip edilen üç geleneğe temas edilir. Birincisi Muhyiddin İbn Arabî ile başlayıp Sadreddin Konevî ile devam eden Tasavvufî-İşârî tefsir geleneğidir. İkincisi Osmanlı ilmi çevrelerinde kesin bir otorite kabul edilen *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirler üzerine kaleme alınan ve birbirlerine kaynaklık eden şerh-haşiye türü eserlerle daha çok Teftâzânî ve Cürcânî olmak üzere Cemaleddin Aksarâyî, Musannifek, Kırîmî ve Molla Hüsrev gibi alimlerin temsil ettiği gelenektir. Üçüncüsü ise yöntem ve içerik bakımından klasik tefsir anlayışına bağlı olarak yazılan Şihâbuddin es-Sivâsî, A. Semerkandî, Molla Gürânî ve Ebussuûd gibi müstakil tefsir yazarların oluşturduğu gelenektir. Cem', telhis ve muhâkeme yönteminin hakim olduğu bu tür tefsirlerde yine *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* tefsirlerinin etkisi söz konusudur. Bu bölüm Herevî, İbnü'l-İrâkî, Molla Fenârî, İbn Hacer, Musannifek, Ali Kuşçu, Molla Hüsrev, Tûsî, Hitâi, Hatîbzâde, Suyûtî, Kemalpaşazâde, Taşköprîzâde ve Kınalîzâde gibi muhaşşilerin haşiyelerine dair tanıtıcı bilgilerle sona ermektedir.¹³

Sonuç olarak Mesut Kaya'nın *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf* adlı eseri, *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerini ele alan önemli bir eserdir. Türkiye Tefsir

¹¹ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 72-80.

¹² Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 93-151.

¹³ Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 161-220.

akademyasındaki müteakip çalışmalara kılavuzluk eden bu eser yıllarca bir şekilde ihmal edilen/görmezden gelinen Osmanlı tefsir birikimine ışık tutması yönüyle de alanda oldukça önemli bir boşluğu doldurmaktadır.